Historia i Polityka
Nr 49(56)/2024, ss. 117–139
www.hip.umk.pl
ISSN 1899-5160, e-ISSN 2391-7652
DOI: http://dx.doi.org/10.12775/HiP.2024.025

Tomasz SIKORSKI
Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny, Polska

Kontakty międzynarodowe odradzającego się krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (1987–1991). Część 1: Preludium

International Contacts of the Resurgent National Christian-Democratic Movement (1987–1991). Part 1: Prelude

• Abstrakt •

W artykule dokonano analizy kontaktów krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego z politycznymi ugrupowaniami chadeckimi z Europy Zachodniej oraz międzynarodowymi organizacjami zrzeszającymi przedstawicieli partii chrześcijańsko-demokratycznych. Środowiskiem, które jako pierwsze nawiązało kontakty z „rzymskimi" chadekami (emigracyjne Stronnictwo Pracy), a następnie z partiami i organizacjami chrześcijańsko-demokratycznymi, był działający od 1967 r. Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych oraz środowiska i placówki z nim współpracujące (np. Polski Związek Katolicko-Społeczny). Działając w realiach PRL, ruch ODiSS przyjął zastępczą formułę polskiej, krajowej chadecji. Zbliżeniu z organizacjami i partiami zachodnioeuropejskimi służyły liczne spotkania, udział w konferencjach (np. „Dialog i Współpraca"), oficjalne i półoficjalne wizyty w państwach Europy Zachodniej. Nawiązane wówczas kontakty, m.in. z Chrześcijańsko-Demokratyczną Unią Europy Środkowej (UCDEC), Europejską Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną (UEDC), Międzynarodową Konfederacją Chrześcijańskich

• Abstract •

The article analyzes the contacts of the national Christian-democratic movement with Christian Democratic political groups from Western Europe and international organizations of representatives of Christian-democratic parties. The milieu that first established contacts with the "Roman" Christian Democrats (the émigré Labor Party), then with Christian democratic parties and organizations, was the Center for Documentation and Social Studies (Polish: ODiSS), operating since 1967, as well as circles and institutions cooperating with it (such as the Polish Catholic Social Union). Operating in the realities of the Polish People's Republic, the ODiSS movement adopted an alternate formula of the Polish National Christian Democratic Party. The rapprochement with Western European organizations and parties was served by numerous meetings, participation in conferences (e.g., "Dialogue and Cooperation"), official and semi-official visits to Western European countries. Contacts established at that time with, among others, the Christian Democratic Union of Central Europe (UCDEC), the European Christian Democratic Union (UEDC),

Związków Zawodowych (CISC), Międzynarodową Unią Młodych Chrześcijańskich Demokratów (UIJDC) i Międzynarodówką Chrześcijańsko-Demokratyczną (IDC), pogłębiły się w latach 1987–1989. Oficjalne wizyty w Polsce złożyli wówczas liderzy europejskiego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Stało się to impulsem do prac organizacyjnych nad odbudową stronnictwa chadeckiego w Polsce.

Słowa kluczowe: chrześcijańska demokracja; kontakty międzynarodowe; partie chrześcijańsko-demokratyczne; struktury międzynarodowe ruchu chrześcijańsko-demokratycznego

the International Confederation of Christian Trade Unions (CISC), the International Union of Young Christian Democrats (UIJDC), and the Christian Democratic International (IDC), entered a decisive phase in 1987–1989. At that time, leaders of the European Christian-democratic movement paid official visits to Poland. This became the impetus for organizational work on the reconstruction of the Christian Democratic Party in Poland.

Keywords: Christian democracy; international contacts; Christian-democratic parties; international structures of the Christian-democratic movement

Uwagi wstępne

Sięgający swoją tradycją XIX w. ruch chrześcijańsko-demokratyczny po zakończeniu II wojny światowej wznowił działalność w kraju, niemniej najsilniejsze stronnictwo chadeckie – Stronnictwo Pracy – po „zjednoczeniu" z „prorządowym" (prokomunistycznym) Stronnictwem Zrywu Narodowego (powstało w wyniku secesji z SP podczas okupacji) stopniowo ulegało dekompozycji. Ostatecznie po wyjeździe za granicę krajowych liderów (m.in. Karola Popiela) w 1947 r. zostało przejęte przez „zrywowców". Dopiero po Październiku '56 zaczęto podejmować rozmaite próby reaktywacji SP w kraju. Stawały się one realne w momentach kolejnych „odwilży", traciły na znaczeniu w okresach „przymrozków", by trzymać się tutaj „kalendarza" Polski Ludowej. Oczywiście każde scenariusze, projekty reaktywacji ruchu chrześcijańsko-demokratycznego, zakładały, że będzie on akceptował powojenny porządek geopolityczny, prawny i pryncypia ustrojowe PRL (zob. szerzej: Sikorski, 2014, ss. 609–630; Sikorski, Kulesza, 2015; Sikorski, 2017, ss. 203–226; Sikorski, 2021a, ss. 195–231; Sikorski, 2021b; Ziętara, 2012, ss. 325–365; Rabiński, 2013, ss. 253–264; Rabiński, 2014, ss. 115–129; Rabiński, 2021; Sieniewicz, 2013, ss. 201–236; Skibiński, 2017, ss. 154–178). Seniorzy SP (np. Władysław Siła-Nowicki, Konstanty Turowski, Stefan Kaczorowski, Kazimierz Studentowicz, Franciszek Galewicz, Bogumił Budka, Wacław Bitner i inni) utrzymywali ścisły kontakt zarówno z Episkopatem (zwłaszcza z Prymasem Stefanem Wyszyńskim), jak i emigracyjnymi strukturami SP w Rzymie (także we Francji, Anglii, Belgii, USA). Do końca lat 80. XX w. nie było jednak dogodnych warunków do odbudowy SP,

a szerzej ruchu chrześcijańsko-społecznego. Z czasem formę „zastępczą" rodzimej chadecji przyjął na siebie działający od 1967 r., koncesjonowany przez władze komunistyczne, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych (z szeregiem placówek i instytucji z nim związanych).

Współczesny, krajowy ruch chrześcijańsko-demokratyczny doczekał się już kilku analiz (monografii, studiów i drobnych przyczynków), niemniej stan badań nad polską chadecją w III Rzeczypospolitej wydaje się nadal daleko niewystarczający. Większość autorów, którzy sięgali do interesującej nas problematyki, koncentrowała się na działalności (struktury, organizacja stronnictw i partii, ich ewolucja, program, miejsce w systemie partyjnym) bądź też myśli politycznej rodzimej chadecji (Marczewska-Rytko, 1999, ss. 263–276; Gołoś, 1999, ss. 251–262; Majchrowski, 2003, ss. 103–120; Łyżwa, 2003; Bale, Szczerbiak, 2008, ss. 487–495; Wichmanowski, 2008, ss. 37–60; Sozańska, 2008, ss. 45–59; Sozańska, 2009, ss. 451–466; Sozańska, 2011; Bojarowicz, 2012, ss. 295–315; Bojarowicz, 2013)[1]. Żaden ze współczesnych, a nieżyjących już chadeków nie doczekał się też obszernej, kompleksowej biografii[2]. Z kolei określony w tytule problem kontaktów międzynarodowych krajowej chadecji nie znajduje w badaniach naukowych szerszego rezonansu, stanowi przysłowiową lukę badawczą.

Przedmiotem analizy uczyniono kontakty zagraniczne (międzynarodowe) polskiej chadecji z jej odpowiednikami w Europie Zachodniej oraz międzynarodowymi organizacjami chrześcijańsko-demokratycznymi (politycznymi, zawodowymi etc.) w latach 1987–1991. Postulatem badawczym powinno więc być dokonanie wielopłaszczyznowej analizy kontaktów i relacji między zinstytucjonalizowanymi formułami politycznymi (przed 1989 r. stowarzyszeniami) polskiej chadecji (po 1989 r. partie i stronnictwa) z jej europejskimi (i nie tylko) odpowiednikami, a także międzynarodowymi strukturami ruchu chrześcijańsko-demokratycznego.

Artykuł podzielono na dwie części, które razem stanowią komplementarną całość. W części pierwszej (do 1989 r.) w sposób syntetyczny omówiono kontakty i relacje odradzającego się ruchu chadeckiego skupionego wokół ODiSS i środowisk z nim związanych z zachodnioeuropejskimi partiami chadeckimi i międzynarodowymi organizacjami chrześcijańsko-demokratycznymi (m.in. Chrześcijańsko-Demokratyczną

[1] Pomijam tutaj szereg prac poświęconych systemowi partyjnemu, typologii polskich partii politycznych według kryterium programowego etc., których autorzy również nawiązują do ugrupowań chadeckich.

[2] Zarówno biografia równoległa Janusza Zabłockiego i Stanisława Stommy autorstwa Małgorzaty Strzeleckiej, jak i biografia Ewy Rzeczkowskiej poświęcona Władysławowi Sile-Nowickiemu nie mają charakteru kompleksowego. Strzelecka kończy swoje rozważania na 1976, a Rzeczkowska na 1956 r. Zob. Strzelecka, 2015; Rzeczkowska, 2021.

Unią Europy Środkowej – UCDEC, Europejską Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną – UEDC, Światową Unią Młodych Chrześcijańskich Demokratów – UIJDC i Międzynarodówką Chrześcijańsko-Demokratyczną – IDC). W części drugiej interesującą nas problematykę objęto cezurą chronologiczną 1989–1991, tj. od „przełomu" 1989 r. do wyborów parlamentarnych 1991 r. Uwagę skoncentrowano na rozwoju kontaktów międzynarodowych i zabiegach o uzyskanie monopolu w tym obszarze przez inicjatywy wyrosłe z ODiSS (m.in. Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej/Klub Chrześcijańsko-Demokratyczny, Stronnictwo Pracy/Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo Pracy)[3].

Przyjęto następujące hipotezy badawcze: 1) ODiSS, przyjmując „zastępczą" formułę polskiej, krajowej chadecji, w PRL prowadził ożywione kontakty z międzynarodowym ruchem chrześcijańsko-demokratycznym. 2) Pod koniec dekady lat 80. (od 1987 r.) kontakty między ODiSS i środowiskami z nim powiązanymi a międzynarodowym ruchem chrześcijańsko-demokratycznym charakteryzowały się większą intensywnością, przygotowując pole do odrodzenia stronnictwa chadeckiego w III Rzeczypospolitej. 3) W pierwszym okresie transformacji i demokratyzacji (1989–1991) kontakty i relacje z międzynarodowym ruchem chrześcijańsko-demokratycznym weszły w decydującą fazę rozwojową. 4) Ważnym polem konfliktu wewnątrz odradzającego się ruchu chrześcijańsko-demokratycznego była rywalizacja o uzyskanie poparcia od zagranicznych sojuszników i organizacji międzynarodowych o chadeckim profilu w obszarze współpracy międzynarodowej. Uzyskanie monopolu przez reaktywowane w 1989 r. Stronnictwo Pracy (następnie od 1990 r. Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo Pracy) na kontakty międzynarodowe było utrudnione ze względu na różnorodność, a przez to i konkurencyjność nowo powstałych polskich środowisk centroprawicowych.

Analizy dokonano na podstawie wszechstronnego, a przy tym wewnętrznie zróżnicowanego materiału źródłowego. Były to w przeważającej mierze: archiwalia (m.in. zdeponowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie zespoły: Janusza Zabłockiego, Władysława Siły-Nowickiego, Antoniego Chacińskiego i Konrada Sieniewicza), dokumenty publikowane, memuary (pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, epistolografia, relacje) oraz prasa (m.in. związana z nurtem katolickim, chrześcijańsko-społecznym, a także codzienna prasa społeczno-polityczna). Opracowania naukowe (prace zwarte i artykuły naukowe) pełniły jedynie pomocniczą rolę.

[3] Druga część artykułu – *Kontakty międzynarodowe odradzającego się krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Część 2: (1989–1991)* – ukaże się drukiem na łamach periodyku „Historia i Polityka" w 2025 r.

W artykule wykorzystano metody stosowane zarówno w badaniach historycznych, jak i politologicznych (szerzej – w naukach społecznych). Dominują zwłaszcza metoda historyczna i metoda badań komparatystycznych, pozwalająca uchwycić podobieństwa, analogie, związki między różnymi środowiskami polskiej chadecji (szczególnie w latach 1989–1991) w kontekście kontaktów i relacji z zachodnioeuropejską chadecją. Dzięki zastosowaniu metody dogmatycznej można było odnaleźć związki przyczynowe o bardziej złożonym charakterze, wykraczające poza te, które wynikają jedynie z następstwa czasu. W mniejszym stopniu posłużono się metodą ekstrapolacji oraz refleksji, za pomocą których starano się przewidywać kierunki rozwoju i ewolucji ruchu chadeckiego. Wśród zastosowanych technik badawczych dominowała analiza źródeł (zewnętrzna i wewnętrzna krytyka), pozwalająca zrekonstruować objęty cezurami chronologicznymi i zarysowanym polem badawczym proces historyczny.

Rozważnie, ale konsekwentnie – międzynarodowe kontakty ODiSS i środowisk z nim związanych

ODiSS powstał w kwietniu 1967 r. z inicjatywy Janusza Zabłockiego i jego zwolenników z kręgu zespołu „Więzi" oraz części członków stołecznego Klubu Inteligencji Katolickiej. Najpierw pozostawał w ścisłym formalnoprawnym związku z zespołem „Więzi" i warszawskim KIK, generalnie natomiast w „koalicyjnym" ruchu „Znak", następnie w 1974 r. usamodzielnił się, tworząc odrębny podmiot, alternatywny i konkurencyjny wobec pozostałych środowisk i grup „znakowskich", zarówno pod względem prawnym, jak i programowym. Od początku swojej aktywności ODiSS koncentrował się na działalności formacyjnej, dokumentacyjno-studyjnej, stał na gruncie nauczania społecznego Kościoła (katolickiej nauki społecznej), czerpiąc również z dorobku personalizmu otwartego Emmanuela Mouniera, filozofii personalistycznej Jacques'a Maritaina i nauczania *Vaticanum II* (w szczególności recepcja soborowych „znaków czasu", dialog Kościoła ze światem współczesnym). Podtrzymywał też i pielęgnował rodzimą tradycję chrześcijańsko-demokratyczną i chrześcijańsko-społeczną, zabiegając o reaktywację krajowej chadecji, utrzymywał stały kontakt z przedstawicielami emigracyjnej chadecji, europejskiego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego i chrześcijańsko-społecznego. Ruch ODiSS, działając w ramach istniejącego systemu polityczno-ustrojowego i porządku prawnego, przyjął pośrednią strategię działania, między współdziałaniem i współegzystencją a oporem. ODiSS reprezentował znaczną część społeczeństwa (ludzi wierzących), orientował się na ścisłą współpracę i więź z polskim Kościołem (szczególną rolę

przypisywano kontaktom z Prymasem Stefanem Wyszyńskim) i jego nauczaniem. Instytucjonalnie pozostawał w łączności z Episkopatem, choć działał samodzielnie i na własną odpowiedzialność. ODiSS, choć powołany jako placówka naukowa (studyjna) i dokumentacyjna, z upływem lat stał się ruchem społecznym, który do 1989 r. dysponował wieloma „przyczółkami", jak choćby Kluby Inteligencji Katolickiej (Poznań, Łódź, Lublin), Polski Klub Inteligencji Katolickiej, Polski Związek Katolicko-Społeczny, instytucje naukowo-badawcze, Stowarzyszenie Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej, Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej/Klub Chrześcijańsko-Demokratyczny, wydawnictwo ODiSS oraz prasowe „okręty flagowe" – „Chrześcijanin w Świecie" i katolicki tygodnik społeczny „Ład". Razem tworzyły one odrębny ruch, konkurencyjny wobec pozostałych środowisk katolickich (zob. szerzej: Popławski, 1981; Popławski, 1984; Widmański, 2002; Tasak, 1999; Tasak, 2002, ss. 157–215; Tasak, 2006; Tasak, 2013, ss. 73–87; Tasak, 2016, ss. 123–141; Tasak, 2020, ss. 85–105; Łętowski, 2010; Orzełek, 2021, ss. 127–166; Sikorski, 2022).

Zanim jeszcze powołano do życia ODiSS, kontakt z emigracyjnymi politykami chadeckimi nawiązał w 1957 r. Janusz Zabłocki. Podczas pobytu członków KIK na wyspie Port Cros poznał osobiście Karola Popiela, Stanisława Gebhardta, Konrada Sieniewicza i Seweryna Eustachiewicza. Wielokrotnie później rozmawiał z Popielem i pozostałymi liderami emigracyjnej chadecji (m.in. podczas wyjazdów do Włoch w 1958, 1963, 1964 i 1965 r. oraz do Paryża w 1960 r.). Sieniewicz zapoznał Zabłockiego z liderami międzynarodowego ruchu chadeckiego: Chrześcijańsko-Demokratycznej Unii Europy Środkowej (UCDEC), Zgromadzenia Europejskich Narodów Ujarzmionych (ACEN), Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (UEDC), Międzynarodowej Konferencji Chrześcijańskich Związków Zawodowych (CISC), Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów (UIJDC). Na zaproszenie Sieniewicza Zabłocki uczestniczył w konferencji włoskiej chadecji w Sorento (30 października–3 listopada 1965 r.). Brał również udział w pracach nad powołaniem międzynarodowej placówki organizującej kontakty i spotkania międzynarodowych partii, związków zawodowych, organizacji społecznych o profilu chadeckim. W 1966 r. Zabłocki został typowany (obok Jana Hoppego) na krajowego delegata do międzynarodowego Instytutu Myśli Chadeckiej w Rzymie oraz redakcji międzynarodowego czasopisma periodycznego – „Przeglądu Europejskiego – kwartalnika chrześcijańsko-społecznego Zachodu i Wschodu" (Zabłocki, 2011, s. 102; Zabłocki, 1996, ss. 40–42)[4]. Kontakty międzynarodowe zapoczątkowane pod koniec lat 50. rozwijał także w latach

[4] Do uruchomienia kwartalnika nie doszło, ale 6 czerwca 1969 r. ukonstytuował się w Rzymie Chrześcijańsko-Społeczny Instytut Kultury, w skład którego wszedł Zabłocki.

następnych[5]. Oczywiście Zabłocki i środowisko, które reprezentował, nie był wyjątkiem, jeśli chodzi o stosunki emigracyjnych chadeków z pozostałymi działaczami ruchu „Znak". Również im udzielano pomocy, ułatwiano kontakty z dyplomatami watykańskimi, dziennikarzami, publicystami, członkami rozmaitych organizacji. Była to jednak postawa – jak określił to Zabłocki – „ograniczonego współdziałania" (AIPN, sygn. 001102/1143, k. 20, *List Janusza Zabłockiego*, b.p.).

Problematyka międzynarodowa, także polityczna, nie raz gościła również na łamach „Chrześcijanina w Świecie". Aby dotrzeć do zachodniego czytelnika, od

[5] Na przykład w 1974 r. w trakcie wizyty w Holandii i Belgii Zabłocki spotkał się m.in. z przedstawicielami wszystkich tamtejszych partii chadeckich, belgijskimi senatorami: Jeanem Keversem i Pierre'em Deschampsem, prof. Étienne Cerexe, Alainem de Brouwer – przewodniczącym Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów, wiceministrem spraw zagranicznych Henrim François Van Aa'em oraz ministrem ds. kultury francuskiej Jeanem Pierre'em Grefé. We wrześniu 1974 r. podczas wizyty w Rzymie Zabłocki ponownie konferował z reprezentantami włoskiej *Democrazia Cristiana*, a 29 kwietnia 1975 r. na zaproszenie Instituto Cristiano Sociale della Cultura wygłosił w rzymskim Palazzo Ruggieri wykład *Katolicy polscy wobec polityki europejskiej*. Uczestniczył również w spotkaniach z polskimi chadekami oraz członkami rozmaitych struktur międzynarodowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (został m.in. przyjęty przez prof. René de Leona – sekretarza Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej). Nieco wcześniej, bo w lutym, podczas wizyty w Brukseli (z Rudolfem Buchałą) spotkał się z delegatami grypy chadeckiej w Parlamencie Europejskim, został również przyjęty przez premiera Królestwa Belgii Leo Tindemansa. Zob. *Chrześcijanin w Świecie*, 1974, nr 30, s. 119; *Chrześcijanin w Świecie*, 1975, nr 35, s. 117. W dniach 14 października–4 listopada 1977 r. Zabłocki po raz kolejny przebywał w Rzymie. Była to okazja do spotkania z polskim (emigracyjnym) i międzynarodowym środowiskiem ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Pierwszego dnia wziął udział w uroczystościach ku czci błogosławionego o. Maksymiliana Kolbego, następnie spotkał się z ministrem spraw zagranicznych Republiki Włoch Arnaldo Forlanim i przewodniczącym Senatu Amintore Fanfanim. Odbył również szereg rozmów z polskimi chadekami, działaczami *Democrazia Cristiana*: Luigim Granellim, Angelo Bernassolą, Angelo Sferazzą, zastępcą sekretarza UEDC (Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej), K. J. Hahnem, zastępcą sekretarza UMDC (Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej), Bryanem Palmerem, przewodniczącym UMJDC (Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów) Marco Barahoną oraz redaktorem naczelnym dziennika „Il Populo" Marcello Gilmozzim. 29 października Zabłocki uczestniczył w audiencji u sekretarza stanu Watykanu abp. Luigiego Poggiego, a 31 października w uroczystej mszy świętej poświęconej pamięci Karola Popiela. Kronika ODiSS, *Chrześcijanin w Świecie*, 1978, nr 61 [okładka III]. Do ponownej wizyty Zabłockiego w Rzymie doszło w dniach 7–17 lutego 1978 r. Rozmowy z przedstawicielami *Democrazia Cristiana* i międzynarodowych środowisk chadeckich dotyczyły m.in. koordynacji działań przed kolejnym spotkaniem z cyklu „Dialog i Współpraca" oraz wniosku Komitetu Wykonawczego Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (UMDC) w sprawie przyznania Prymasowi Wyszyńskiemu Pokojowej Nagrody Nobla. Zabłocki gościł jeszcze we Włoszech w lutym i marcu 1979 r. Spotkał się wówczas z liderami polskiej chadecji (m.in. Sieniewiczem i Gebhardtem), a także przedstawicielami zagranicznych środowisk i ośrodków chrześcijańsko-demokratycznych, m.in. Luciano Radim, Luigim Granellim, Adolphe'em Chauvinem, Marcele Vandiewiele, Alainem de Brouwerem, Mariano Rumorem, Claude'em Monte, Alfredo de Poi, Angelo Bernassolą, Bryanem Palmerem, Egonem Klepschem. Zob. Zabłocki, 2013, ss. 334–335, 422–424.

1971 r. do każdego numeru dodawano specjalne „wkładki" obcojęzyczne w języku niemieckim i francuskim o objętości jednego arkusza wydawniczego, w nakładzie czterystu egzemplarzy. Od początku 1974 r. edytowano dwa razy w roku obcojęzyczne wersje czasopisma – francuską: „La Christien dans le monde" i niemiecką: Der Christ in der Welt". Zawierały one wybór najważniejszych tekstów i dokumentów drukowanych wcześniej w wersji polskiej. Zintensyfikowane w połowie lat 60. kontakty z rzymskim SP sprawiły, że Sieniewicza wyznaczono na nieformalnego „emisariusza" w kraju, w latach 80. dołączył do niego wspomniany już Gebhardt.

Podjęta współpraca nie ograniczała się oczywiście do kontaktów nawiązanych przez Zabłockiego. Na zaproszenie chadeków w RFN, Belgii, Holandii, Austrii, we Włoszech i Francji gościli m.in. Jerzy Ozdowski, Rudolf Buchała, Zygmunt Drozdek. Także w warszawskiej siedzibie ODiSS niejednokrotnie goszczono delegacje zachodnie. Tytułem przykładu w kwietniu i maju 1972 r. ODiSS odwiedzili z oficjalną wizytą: Karl J. Hahn – zastępca sekretarza generalnego UEDC oraz Heinrich Koeppler – przewodniczący CDU Nadrenii Północnej-Westfalii (także przewodniczący Centralnego Komitetu Niemieckich Katolików, „Chrześcijanin w Świecie", 1972, nr 18, s. 104; Zabłocki, 2011, s. 645). Rok później na zaproszenie ODiSS gościli w Polsce m.in. działacze Chrześcijańskich Związków Zawodowych (CSC) z Belgii; oficjalna delegacja Konfederacji Chrześcijańskich Związków Zawodowych Belgii (CSCB) z sekretarzem generalnym syndykatu Robertem d'Hontem („Chrześcijanin w Świecie", 1973, nr 26, s. 118)[6].

Od końca lat 70. za kontakty międzynarodowe ODiSS odpowiadała działająca przy nim Komisja ds. Zagranicznych, do której zadań należały prace studyjne (ekspertyzy i opracowania) dotyczące problematyki międzynarodowej. Po powołaniu do życia PZKS w 1981 r. także w tym stowarzyszeniu utworzono mającą podobne kompetencje, cele i zadania Komisję Zagraniczną, w skład której wchodziły: Podkomisja Zagadnień Międzynarodowych i Polityki Zagranicznej; Podkomisja Współpracy z Zagranicą. Świadczyło to bez wątpienia o dużym zainteresowaniu środowiska kontaktami z zagranicą.

6 Osobną formą aktywności ODiSS były oficjalne kontakty parlamentarne (oficjalne) posłów „Znak" związanych z ośrodkiem (m.in. Jerzego Ozdowskiego i Zabłockiego). I znów za przykład niech posłuży spotkanie posłów „Znak" w Warszawie z delegacją polityków CDU i działaczami związkowymi z Dolnej Saksonii w 1977 r. W maju 1979 r. na zaproszenie posłów koła „Znak" gościł w Warszawie sekretarz generalny UEJDC (Europejska Unia Młodych Chrześcijańskich Demokratów) Christian Koutzine z Francji. W październiku 1979 r. z posłami „Znaku" spotkał się jeszcze belgijski senator Jean Humblet. Zob. *Chrześcijanin w Świecie*, 1977, nr 53, s. 118; *Chrześcijanin w Świecie*, 1979, nr 82, s. 105; *Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego „Znak"*, 1979, nr 3, s. 1; *Chrześcijanin w Świecie*, 1979, nr 82, ss. 79–82.

W końcu 1978 r. przy ODiSS uruchomiono również Ośrodek Badań nad Pokojem, którym kierował ks. prof. Joachim Kondziela. Tłumaczył on, że ośrodek „stawia sobie cele badawcze w zakresie pokoju międzynarodowego w aspekcie chrześcijańskim z uwzględnieniem specyfiki Polski. Zakłada również zadania publikacyjne i popularyzatorskie, a także utrzymywanie kontaktów międzynarodowych" (AAN, AJZ sygn. 9, k. 15–16; AAN, AJZ, sygn. 8, k. 3; AAN, AJZ, k. 5; „Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego »Znak«, 1979, nr 4, s. 8; „Kierunki", 9 IX 1979, nr 36). Nowa placówka zainaugurowała swoją działalność organizacją sympozjum polsko-niemieckiego (*Wychowanie do pokoju jako przedmiot stosunków polsko-niemieckich*) w Lublinie (AAN, AJZ, sygn. 8, k. 3, 5; „Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego »Znak«, 1979, nr 5, ss. 1–2; „Chrześcijanin w Świecie", 1979, nr 82, ss. 67–79; Zabłocki, 2013, ss. 420–421). OBnP działał aktywnie do 1984 r. (od 1981 r. współpracując równolegle z PZKS), później w wyniku procesów dekompozycyjnych w PZKS, słabnących wpływów i pozycji ODiSS jego rola, podobnie jak innych placówek afiliowanych przy ośrodku, wyraźnie osłabła.

Flagowym przykładem aktywności międzynarodowej ODiSS była organizacja cyklicznych konferencji pod wspólnym „szyldem" – „Dialog i Współpraca". Idea spotkań ugrupowań chrześcijańsko-demokratycznych i chrześcijańsko-społecznych z krajów europejskich zrodziła się w ODiSS w 1972 r., w momencie rozpoczynającego się procesu odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Wykorzystując sprzyjającą koniunkturę, kierownictwo ośrodka podjęło intensywne rozmowy z reprezentantami stronnictw chadeckich z Niemiec, Austrii, Włoch, Holandii, Belgii, państw skandynawskich i Francji. Prowadzono je w latach 1972–1973 przy okazji konferencji, sympozjów, sesji międzynarodowych, jak również podróży zagranicznych działaczy ośrodka (głównie Buchały, Drozdka i Zabłockiego). W listopadzie 1972 r. Zabłocki opublikował we włoskim „Il Popolo" artykuł *Per la conferenza europea della sicurezza e cooperazione. I catholici polacchi e la pace dei popoli*, w którym wprost zaproponował zwołanie konferencji międzynarodowej na temat bezpieczeństwa i współpracy oraz kierunków europejskiej polityki pokojowej. Podkreślał, że polscy katolicy są żywotnie zainteresowani, aby przezwyciężyć podziały w Europie i wziąć czynny udział w pracach na rzecz zbiorowego bezpieczeństwa. Dostrzegał w tym procesie miejsce dla ludzi wierzących, wszystkich sił politycznych i społecznych, w tym stronnictw chrześcijańsko-demokratycznych („Il Populo", 30 XI 1972; „Chrześcijanin w Świecie", 1972, nr 16, ss. 95–97).

Planowany projekt cyklicznych konferencji dyskutowano w organach statutowych ODiSS, ale też poddano konsultacjom z UMDC i UEDC, jak również z przedstawicielami partii chadeckich z kilku krajów Europy Zachodniej (AAN, AJZ, sygn. 13, k. 2; „25 lat ODiSS. Jednodniówka z okazji jubileuszu Ośrodka

Dokumentacji i Studiów Społecznych", kwiecień 1992, s. 10; „Ład", 1990, nr 17(291), s. 6; Zabłocki, 2011, ss. 745–746, 765–766). Nie miało to być jednak spotkanie zwyczajne, jedno z wielu, jakie organizowały środowiska katolickie już wcześniej – „[…] do Polski byli zapraszani przez organizacje katolickie, w tym »Znak«, wyłącznie katoliccy naukowcy, publicyści i działacze społeczni. Na kontakt z zachodnimi partiami politycznymi miała monopol PZPR. Komuniści utrzymywali oficjalne kontakty wyłącznie z bratnimi partiami komunistycznymi, a szef »Polityki« także z niemieckimi socjaldemokratami. Kontaktów z chadekami, rządzącymi w tym czasie w większości krajów Europy Zachodniej, nikt w Polsce nie utrzymywał. Bo partia (zwłaszcza za Gomułki) nie pozwalała (słynny plakat szefa CDU Adenauera w płaszczu krzyżackim), bo środowisko »T[ygodnika] P[owszechngo]« i »Więzi« od chadeków odwracało się z niesmakiem ze względów ideowych. Gierek został I sekretarzem, a w 1972 roku odbyło się pierwsze spotkanie przygotowujące Konferencję Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Do tego czasu Europę dzieliła słabo przepuszczalna »żelazna kurtyna«. Zachód uznał, że trzeba ją rozszczelnić, nawiązać więzi zarówno na płaszczyźnie międzypaństwowej, jak i międzyludzkiej" – wspominał po latach Maciej Łętowski (*List Macieja Łętowskiego do Tomasza Sikorskiego z 27 VI 2022 r.*).

Pierwsza międzynarodowa konferencja z cyklu Spotkań Europejskich „Dialog i Współpraca" odbyła się w dniach 22–24 czerwca 1973 r. w barokowym pałacu Radziwiłłów w Nieborowie. Była poświęcona zagadnieniu: *Co katolicy mogą uczynić dla pokoju i współpracy w Europie?* W spotkaniu uczestniczyło 18 parlamentarzystów, przedstawicieli życia naukowego, społecznego, kulturalnego, gospodarczego, działaczy katolickich z Belgii, Holandii, Francji, Włoch, RFN, Austrii, m.in. Alain de Brouwer (przewodniczący UEJDC), André Fosset (senator, członek Komitetu Politycznego UEDC), Bolesław Lachowski (sekretarz generalny Groupement National des Cadres), Ignaas Lindemans (dyrektor Ośrodka Studiów Konferencji Chrześcijańskich Związków Zawodowych Belgii), Dick de Zeeuw (senator, przewodniczący KVP – Katolickiej Partii Ludowej – AAN, AJZ, sygn. 13, k. 2–5; „25 lat ODiSS. Jednodniówka z okazji jubileuszu Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych", kwiecień 1992, s. 10; „Chrześcijanin w Świecie", 1973, nr 26; „Ład", 1990, nr 17(291), s. 6).

Kolejne cykliczne konferencje zorganizowano w Brukseli (II: 27 maja 1975 r.), Katowicach (III: 26–27 maja 1978 r.), Paryżu (IV: 12–13 października 1979 r.) i Częstochowie (V: 6–7 listopada 1981 r. – AAN, AJZ, sygn. 13, k. 5–7, 11–13; AAN, AJZ, sygn. 72, b.p.; „Informator o pracach Koła »Znak«", 1979, nr 8, ss. 5–6; AIPN, sygn. 0712/15, k. 38; AIPN, k. 79–83; „Chrześcijanin w Świecie", 1975, nr 37; AIPN, 1978, nr 72; AIPN, 1980, nr 85, ss. 90–97; „25 lat ODiSS.

Jednodniówka z okazji jubileuszu Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych", kwiecień 1992, s. 10; „Słowo Powszechne", 28 V 1978; „Życie Warszawy", 27 V 1978; „Gość Niedzielny", 11 VI 1978; „La Croix", 13 VI 1978; „La Croix", 14 VI 1978; „La Croix", 19 XI 1981; „Die Kleine Zeitung", 4 VI 1978; „Die Kleine Zeitung", 6 VI 1978; „Die Kleine Zeitung", 8 VI 1978; „Die Kleine Zeitung", 14 VI 1978; „Gazete van Antverpen", 10 VI 1978; „Gazete van Antverpen", 11 VI 1978; „Il Populo", 27 V 1978; „Il Populo", 31 V 1978; „Biuletin UCIP", 1978, nr 3; „Le Meridional", 26 V 1978; „Le Meridional", 24 XI 1981; „Le Meridional", 25 XI 1981; „Le Meridional", 26 XI 1981; „Le Meridional", 27 XI 1981; „Il Popolo", 22 XI 1981; „Luxemburger Wort", 17 XII 1981; „Appunti di Cultura e di Politica", 1982, nr 1; „Ład", 1990, nr 17(291), s. 6; „Ład", 1981, nr 29, s. 2; „Ład", 1981, nr 30, ss. 1, 4–5; Zabłocki, 2011, ss. 229–232, 967–969; Zabłocki, 2013, ss. 463–466, 698–700)[7].

W momencie rejestracji PZKS w 1981 r. aktywność na polu międzynarodowym chadeków wykazywała jeszcze większą dynamikę. Zabłocki wszedł do Podkomisji UEDC ds. Krajów Europy Środkowo-Wschodniej (wyłoniona z Komisji Polityki Międzynarodowej UEDC 6 grudnia 1979 r.), uczestniczył w rzymskich kongresach *Democratia Cristiana* (np. XIV w 1980 r., XVI w 1984 r. i XVII w 1986 r.), w pracach specjalnie powołanej przez Światową Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną grupy roboczej ds. problemów międzynarodowych. Doskonałą okazją do rozwijania kontaktów z międzynarodowymi liderami chrześcijańskiej demokracji były też cykliczne spotkania Komitetu Kontynuacji Spotkań Europejskich „Dialog i Współpraca".

Rudolf Buchała wielokrotnie brał udział w spotkaniach z reprezentantami rozmaitych środowisk chadeckich w RFN, Austrii, Holandii. Z. Drozdek uczestniczył we włoskich kongresach: Chrześcijańskiego Ruchu Robotniczego i Włoskiej Akcji Katolickiej-Ruch Robotniczy. Stałą praktyką były spotkania z przedstawicielami niemieckiej CDU i CSU, włoskiej *Democratia Christiana*, liderami UECD, UCDEC, MCL (włoski Chrześcijański Ruch Robotniczy), chadekami zrzeszonymi w Europejskiej Partii Ludowej w Parlamencie Europejskim. Zaangażowano się również (Sieniewicz, Władysław Siła-Nowicki i Zabłocki) w prace *Institutio Cristiano – Sociale di Cultura w Institut Chrétien – Social pour les Échanges Culturels* (Chrześcijańsko-Społeczny

[7] W 1984 r. planowana konferencja „Dialog i Współpraca" miała się odbyć we Włoszech, koło Padwy, w dniach 23–24 VI. Ostatecznie do spotkania nie doszło, a jego termin przesunięto na 1985 r. Pod koniec 1984 r. władze odmówiły jednak działaczom ODiSS wydania paszportów na planowaną w 1985 r. kolejną konferencję z cyklu „Dialog i Współpraca", która miała się odbyć w Rzymie (temat wiodący dotyczył 10-lecia konferencji KWBW w Helsinkach). Ostatecznie odbyło się jedynie spotkanie Komitetu Kontynuacji Spotkań Europejskich „Dialog i Współpraca" w Brukseli (6–10 XI 1985 r.). Por. Łętowski, 2016, ss. 129, 175, 178; Zabłocki, 2013, s. 347.

Instytut Wymiany Kulturalnej), do którego zadań należało: rozwijanie wzajemnych stosunków i relacji między stronnictwami, grupami i środowiskami chrześcijańsko-demokratycznymi Europy Zachodniej i Środkowej, wymiana informacji i doświadczeń, wspólna praca ekspercka, przekłady i rozpowszechnianie literatury i wydawnictw (Zabłocki, 2013, ss. 684–689). Pogłębiano także współpracę z młodzieżowymi strukturami ruchu chadeckiego[8]. Aktywną działalność zagraniczną prowadził też afiliowany przy PZKS Ośrodek Katolicko-Społeczny Ziemi Śląskiej im. Wojciecha Korfantego w Katowicach oraz wspomniany już Ośrodek Badań nad Pokojem przy ODiSS (np. „Ład", 1982, nr 47, s. 7; „Ład", 1982, nr 75, s. 7; „Ład", 1983, nr 79, s. 7; „Ład", 1983, nr 98, s. 7; „Ład", 1983, nr 107, s. 7; „Ład", 1983, nr 120, s. 7).

Tygodnik „Ład" i miesięcznik „Chrześcijanin w Świecie" niejednokrotnie użyczały swoich łam reprezentantom międzynarodowej chadecji. Duży rozgłos w opinii publicznej zyskał wywiad z przebywającym w Polsce z oficjalną wizytą Rafaelem Antonio Caldera Rodríguezem – przywódcą wenezuelskiej chadecji (COPEI, Partii Chrześcijańsko-Społecznej), prezydentem Wenezueli (11 marca 1969–12 marca 1974), najwybitniejszym obok Eduarda Nicanoro Freia Montavy (twórca i wieloletni lider *Partido Demócrata Cristiano de Chile*, prezydent Republiki Chile od 3 listopada 1964 do 3 listopada 1970 r.) politykiem chrześcijańsko-demokratycznym w Ameryce Łacińskiej, a zarazem przewodniczącym Unii Międzyparlamentarnej. W udzielonym tygodnikowi „Ład" wywiadzie Caldera mówił m.in.: „W Polsce jako kraju katolickim nie można kwestionować tego, że katolicy mają świadomość swych obowiązków o charakterze społecznym, zaś hierarchia katolicka w Polsce dobrze rozumie międzynarodowe uwarunkowania Polski. Jedną z najważniejszych wartości myślenia chrześcijańsko-demokratycznego jest brak dogmatyzmu. Oznacza to nieustępliwość w sprawach zasadniczych i taktyce w zależności od konkretnych warunków danego kraju. Jedną radę, jaką mogę dać, to ta, by polscy działacze chrześcijańsko-społeczni utrzymywali jak najbliższy kontakt z narodem, reprezentowali potrzeby robotników i chłopów, to znaczy tych wszystkich, którzy tworzą wielką siłę waszego narodu" („Ład", 1981, nr 16–17, s. 3; Zabłocki, 2013, ss. 661–662)[9].

[8] Na przykład w 1978 r. członkowie ODiSS uczestniczyli w seminarium w Lizbonie, zorganizowanym przez Europejską Unię Młodych Chrześcijańskich Demokratów (z referatem wystąpił M. Łętowski). M. Łętowski uczestniczył również (w charakterze obserwatora z ramienia ODiSS) w VI Światowym Kongresie Młodych Chrześcijańskich Demokratów w Rzymie (7–12 II 1977 r.), który odbywał się pod hasłem: *O budowę społeczeństwa wspólnotowego w nowym porządku świata*. Por. *Chrześcijanin w Świecie*, 1977, nr 52, ss. 107–110. Zob. też: *Chrześcijanin w Świecie*, 1979, nr 82, ss. 79–81; *Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego „Znak"*, 1979, nr 3, s. 1.

[9] W latach późniejszych na łamach prasy ODiSS i „Ładu" gościli jeszcze m.in.: Wolfgang

Zwiastuny „przełomu" (1986–1988)

Dopiero jednak lata 1986–1988 zwiastowały przełom w kontaktach z zachodnioeuropejskimi chadekami. Najpierw w lipcu 1986 r. z oficjalną wizytą w Polsce (na zaproszenie marszałka Sejmu Romana Malinowskiego z ZSL) gościł przewodniczący włoskiej chadecji Flaminio Piccoli, który spotkał się także z działaczami ODiSS, redaktorami i współpracownikami „Ładu" i „Chrześcijanina w Świecie", co mogło świadczyć, że w opinii zachodnich chadeków środowisko skupione wokół Zabłockiego reprezentuje niejawny jeszcze polski ruch chadecki.

Niespełna dwa miesiące później w Warszawie przebywał Filip Lombardi – sekretarz generalny Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów (UEJDC), który był gościem organizowanego w Polsce forum młodzieżowego KBWE (Łętowski, 2016, s. 199). Z kolei w styczniu 1987 r. przyjechali do Polski K. Sieniewicz, Thomas Jansen – sekretarz generalny Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej i Europejskiej Partii Ludowej oraz Angelo Sferazza – zastępca kierownika wydziału zagranicznego *Democrazia Cristiana*. Najpierw zorganizowano spotkanie w ODiSS z katolickimi członkami Rady Konsultacyjnej (Aleksandrem Legatowiczem, W. Siłą-Nowickim, Januszem Bieniakiem, Juliuszem Auleytnerem i Zabłockim), następnie na zaproszenie ks. Józefa Maja w kościele pw. św. Katarzyny chadecy spotkali się z Wiesławem Chrzanowskim oraz działaczami Ruchu Młodej Polski (m.in. Aleksandrem Hallem), dysydentami ze Stowarzyszenia

Blenk z OVP – Austriackiej Partii Ludowej (przewodniczący grupy chrześcijańsko-demokratycznej w Radzie Europejskiej), Paulo Sartori z CISL – Konfederacji Wolnych Związków Zawodowych z Włoch, Joachim Dalsass z SUP – Ludowej Partii Południowego Tyrolu, Sigbert Albert z CDU – Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej z RFN, Viviane Reding z CSV – Partii Chrześcijańsko-Społecznej z Luksemburga, Pierre Deschamps z PSC – Partii Chrześcijańsko-Społecznej z Belgii, Paulo Gaiotti de Biase z włoskiej *Democratia Christiana*, Luigi Macario z włoskiej *Democratia Christiana*, Rene Baudrita z CSC – Konfederacji Chrześcijańskich Związków Zawodowych z Belgii, Pietro Adonnino z włoskiej *Democratia Christiana*, Alberto Carocchio z *Democratia Christiana*, Constante Portatadino z *Democratia Christiana*, Bernard Zamaron – doradca Komisji Europejskiej Wspólnot Europejskich, Maurizio Giraldie z MCL – włoskiego Chrześcijańskiego Ruchu Robotniczego, Vittorio Benedettie z MCL, Robert Mourer – sekretarz generalny Międzynarodowej Federacji Chrześcijańskich Związków Zawodowych Górników (Francja), Jean Potin – redaktor naczelny francuskiego „La Croix", Christian Schenk – dyrektor Katolicko-Społecznego Instytutu Archidiecezji w Kolonii (RFN), Franco Marini – sekretarz generalny CISL (Centrali Włoskich Chrześcijańskich Związków Zawodowych), Flaminio Piccoli – przewodniczący „międzynarodówki chadeckiej", Christian Koutzin – sekretarz wykonawczy Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów oraz Mark Bertrand – sekretarz generalny Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów. To rzecz jasna lista niepełna. Zob. np. *Ład*, 1987, nr 21(158), s. 3; *Ład*, 1988, nr 20(189), s. 3; *Ład*, 1987, nr 24(161), s. 3, 12; *Ład*, 1987, nr 30(167), s. 1; *Ład*, 1988, nr 4(173), s. 3, 12; *Ład*, 1988, nr 29(198), s. 1, 7; *Ład*, 1989, nr 8(229), s. 1, 12.

„PAX" – Przemysławem Hniedziewiczem i Andrzejem Kostarczykiem (wówczas związanymi z Klubem Myśli Politycznej „Dziekania"), reprezentantem grupy „Głosu" Antonim Macierewiczem i przedstawicielami Młodej Inteligencji Katolickiej („młodzieżówki" ODiSS) – Michałem Drozdkiem i Andrzejem Świtalskim (Łętowski, 2016, ss. 213–214; Łętowski, 2022, s. 8).

Doniosłe znaczenie miała także wizyta delegacji Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej (*Internazionale Democratico Cristiana* – IDC) w Warszawie w listopadzie 1987 r. Jej plan uzgadniał w Rzymie Sieniewicz z ambasadorem Józefem Wiejaczem już od lata 1986 r. Do Polski przyjechali: F. Piccoli (przewodniczący IDC i *Democrazia Cristiana*), Bernassola (wiceprzewodniczący IDC) i Sieniewicz (lider emigracyjnego SP, ale także członek honorowy IDC). Podczas tej wizyty odbyto szereg spotkań oficjalnych i półoficjalnych, w których wzięli udział m.in. Zabłocki, Z. Drozdek, Łętowski (ODiSS), Wiesław Chrzanowski, Marek Jurek (związani z zespołem „Polityki Polskiej", wcześniej Ruch Młodej Polski), Antoni Macierewicz (grupa „Głosu"), Mirosław Dzielski (środowisko krakowskich liberałów skupionych wokół Krakowskiego Towarzystwa Przemysłowego i pisma „13"), Przemysław Hniedziewicz (Klub Myśli Politycznej „Dziekania"), Marian Parchowski, Andrzej Urbański (Duszpasterstwo Ludzi Pracy „Wola"), Gabriel Janowski (duszpasterstwo rolników), Ryszard Czarnecki, Rafał Matyja i Michał Drozdek (wszyscy z duszpasterstwa akademickiego, choć ten ostatni związany także z ODiSS i PZKS). Podczas spotkania przypomniano nie tylko dotychczasowe związki ze środowiskami międzynarodowej chadecji, ale również niekwestionowane zasługi ODiSS w nawiązaniu relacji z zachodnimi strukturami ruchu chadeckiego. Sieniewicz i Zabłocki proponowali, aby stworzyć „nowy kanał" do zorganizowanych kontaktów z IDC. W swoim wystąpieniu Piccoli przekonywał, że pomimo widocznego w Europie Środkowo-Wschodniej procesu odprężenia i głębokich przemian należy z ostrożnością podchodzić do tworzenia krajowego – polskiego stronnictwa chrześcijańsko-demokratycznego. Proponował skupić się na pracy studyjnej i formacyjnej nad przyszłymi kadrami, wzmacniając relacje z europejską chadecją, a jednocześnie rozbudowując przestrzeń do odrodzenia się w przyszłości ruchu chrześcijańsko-społecznego (prasa, wydawnictwa, stowarzyszenia, towarzystwa etc.). Na koniec Bernassola i Piccoli złożyli również wizytę w siedzibie ODiSS. A zatem wydawać się mogło, że rzeczywiście wizyta niekwestionowanych liderów europejskiej chadecji była przełomowa. Z pewnością tak było, biorąc pod uwagę, że oprócz oficjalnej wizyty międzypaństwowej chadecy spotkali się również ze środowiskami niezależnymi, pozostającymi poza oficjalnym nurtem kontrolowanego życia publicznego. Podobną ocenę wyraził zresztą Piccoli w wywiadzie dla „Il Popolo" (15–16 listopada 1987 r.), mówiąc: „Podróż do Polski w pewnym sensie miała historyczne znaczenie. Po raz

pierwszy bowiem delegacja Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej, przebywając w kraju socjalistycznym, miała w programie możność kontaktów z opozycją katolicką, reprezentowaną przez jej główne i różnorodne nurty, a równocześnie z przedstawicielami najwyższych władz państwowych" („Ład", 1987, nr 30(167), s. 1; „Ład", 1987, nr 30(167), s. 2; Zabłocki, 2013, ss. 346–552; Łętowski, 2016, s. 252; Łętowski, 2022, s. 13; *Relacja ks. Józefa Maja*; *Relacja Ryszarda Czarneckiego*; *Relacja W. Chrzanowskiego*)[10]. Jest i jednak druga strona medalu. Mianowicie, jak słusznie zauważył M. Łętowski, spotkanie z przedstawicielami różnych środowisk było sygnałem, że ośrodek dotychczas przodujący w kontaktach z zachodnimi chadekami nie jest jedynym, który sięga do tradycji chadeckiej. Z ruchu „Solidarności" wyrosły bowiem nowe grupy centrowo-prawicowe (Łętowski, 2022, s. 13). Innymi słowy, jeśli „monopol" ODiSS nie został przełamany, to na pewno wizyta delegacji IDC świadczyła o tym, że o przywództwo w odradzającym się, autentycznym ruchu chadeckim środowisko Zabłockiego prędzej czy później będzie musiało rywalizować z innymi konkurencyjnymi inicjatywami odradzającej się centroprawicy.

Tymczasem poczyniono kolejne kroki do odbudowy krajowego stronnictwa chadeckiego. Najpierw 29 września 1987 r. powołano Stowarzyszenie Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej (zarejestrowane 30 lipca 1988 r.), a niespełna rok później – 18 września 1988 r. – Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej (zarejestrowany 1 marca 1989 r. jako Klub Chrześcijańsko-Demokratyczny – AAN, AJZ, sygn. 99, b.p.; AAN, AJZ, sygn. 109, b.p.; „Ład", 1988, nr 6(175); „Ład", 1988, nr 41(210), s. 2; „Ład", 1989, nr 17(238); „Przegląd Wiadomości Agencyjnych", 27 X 1988, nr 34, s. 2; „Przegląd Wiadomości Agencyjnych", 6 XII 1988, nr 42; „Biuletyn NOP", 8 I 1989, nr 4, s. 3, 8; Zabłocki, 2013, s. 558; Łętowski, 2016, s. 246). Specjalny list datowany na 11 listopada 1988 r. przesłał do inicjatorów Ch-DKMP Konrad Sieniewicz, jeden z liderów rzymskiej chadecji. Uznał inicjatywę za zalążek legalnej partii chadeckiej. Jednocześnie proponował, aby w dalszych pracach programowych uznać podstawowe założenia SP przyjęte na Kongresie SP 15 lipca 1945 r.: 1) zasadę chrześcijańską (obecność etyki chrześcijańskiej w życiu publicznym i prywatnym), 2) zasadę narodową (naród polski winien decydować o swojej suwerenności) i 3) zasadę demokratyczną (życie zbiorowe narodu powinno być zorganizowane w oparciu o harmonię osobowości człowieka z prawdami ewangelicznymi – AAN, AJZ, sygn. 109, k. 1–10). Osobne listy adresowane do Janusza Zabłockiego skierowali również wiceprzewodniczący IDC Angelo Bernassola oraz sekretarz generalny Europejskiej Partii Ludowej Thomas Jansen (AAN, AJZ, sygn. 109,

[10] Tygodnik „Ład" wydrukował także pełny tekst Manifestu Politycznego Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, uchwalony w Rzymie 16 VII 1976 r. Zob. *Ład*, 1987, nr 30(167), ss. 8–9.

k. 1; AAN, AJZ, k. 1; „Biuletyn Informacyjny Chrześcijańsko-Demokratycznego Klubu Myśli Politycznej", 10 II 1989, nr 1, s. 1). Obaj wyrazili nadzieję, że klub niebawem przekształci się w nowoczesne europejskie stronnictwo chrześcijańsko-demokratyczne. Od samego początku klub będący zalążkiem stronnictwa chadeckiego utrzymywał stałe kontakty z emigracyjnym SP oraz strukturami międzynarodowymi ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Pierwszą jego zagraniczną „misją" było upoważnienie Zygmunta Drozdka do reprezentowania Ch-DKMP podczas VII Kongresu Europejskiej Partii Ludowej w Luksemburgu (7–8 listopada 1988 r. – AAN, AJZ, sygn. 109, k. 1; „Ład", 1988, nr 50(219), s. 2). Po powrocie do kraju na kolejnym posiedzeniu Rady (21 listopada 1988 r.) zdecydowano, aby w niedalekiej przyszłości powołać specjalny sekretariat ds. kontaktów międzynarodowych, który zadbałby o odpowiednie lobby w Europie Zachodniej (AAN, AJZ, sygn. 109, b.p.).

Podsumowanie

Środowisko skupione wokół Janusza Zabłockiego oprócz pracy studyjno-dokumentacyjnej, badań nad nauczaniem społecznym Kościoła podjęło również próbę reaktywacji ruchu chrześcijańsko-demokratycznego o politycznym charakterze. Początkowo ograniczono się do przypominania zapomnianego bądź przemilczanego w oficjalnej debacie publicznej dziedzictwa i tradycji katolicyzmu społecznego, następnie nawiązano kontakt z seniorami ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w kraju (m.in. Janem Hoppe, Czesławem Strzeszewskim, Konstantym Turowskim, Bogumiłem Budką, Franciszkiem Galewiczem, Wacławem Bitnerem, Stefanem Kaczorowskim) i liderami emigracyjnego SP (np. K. Popielem, K. Sieniewiczem i S. Gebhardtem). Dzięki związkom, koneksjom i wsparciu rzymskich struktur stronnictwa liderów ODiSS zapraszano na oficjalne i półoficjalne spotkania środowisk i grup politycznych zachodnioeuropejskiej chadecji. W latach 70. kontakty te konsekwentnie rozwijano. Pogłębieniu współpracy służyły m.in. oficjalne wizyty delegacji chadeków z Zachodu w PRL, udział w przedsięwzięciach organizowanych przez ośrodek (np. konferencje z cyklu „Dialog i Współpraca"). Z drugiej zaś strony uczestnictwo działaczy ODiSS w kongresach, zjazdach europejskich partii chadeckich i rozmaitych „międzynarodówek" (międzynarodowych organizacji chrześcijańsko-demokratycznych) sprawiało, że stał się on jedynym polskim środowiskiem, które na Zachodzie uchodziło za prototyp krajowej chadecji. Pozostałe krajowe, koncesjonowane środowiska katolików świeckich co prawda również utrzymywały kontakty z ich zachodnioeuropejskimi odpowiednikami (stowarzyszenia, organizacje społeczne, syndykaty zawodowe, inteligencja katolicka, przedstawiciele mediów

katolickich), niemniej od politycznych związków konsekwentnie się dystansowano, nie wierząc wówczas w możliwość odrodzenia rodzimej chadecji bądź też nie dostrzegając dla niej w ogóle miejsca w panoramie politycznej PRL, ale i później – w III Rzeczypospolitej.

Uznanie ruchu ODiSS za nieformalny i jeszcze niejawny zalążek – prototyp polskiej chadecji stało się depozytem, który pod koniec lat 80. wydawał się nienaruszalny. Innymi słowy, był to jedyny ruch, który uzyskał wsparcie emigracyjnego SP, a zarazem był trwale zakorzeniony w międzynarodowym środowisku chrześcijańsko-demokratycznym. Szczególne znaczenie miały oficjalne wizyty delegacji włoskiej *Democrazia Cristiana*, Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów, Europejskiej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, Europejskiej Partii Ludowej i Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej w latach 1986–1988. Pokazały one, że środowisko Zabłockiego ma silną pozycję wśród odradzających się niezależnych inicjatyw centroprawicowych. Z drugiej zaś strony spotkania liderów zachodnioeuropejskich chadeków także z innymi konkurencyjnymi wobec Ch-DKMP grupami (np. Klub Myśli Politycznej „Dziekania", zespół „Polityki Polskiej", środowisko chrześcijańskich liberałów M. Dzielskiego, zespół „Głosu) były wyraźnym sygnałem, że wypracowane przez lata pierwszeństwo w kontaktach międzynarodowych może zostać w przyszłości utracone.

Bibliografia:

I. Źródła:

Archiwalia:
Archiwum Akt Nowych

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *List Angela Bernassoli do Zarządu ChDKMP, Rzym, 15 XI 1988* r., b.p.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *List Konrada Sieniewicza do redakcji tygodnika „Ład", Rzym, 11 XI 1988 r.*, 1–10.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *List Thomasa Jansena do Zarządu ChDKMP, Bruksela, 28 XI 1988 r.*, b.p.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *Protokół 5. posiedzenia Rady Ch-D KMP, Warszawa, 21 XI 1988 r.*, b.p.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *Protokół 6. posiedzenia Rady Ch-D KMP, Warszawa, 28 XI 1988 r.*, b.p.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 109, *Statut Stowarzyszenia Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej*, b.p.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 13, *„Dialog i Współpraca"*, 2–13.

Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 8, *3. posiedzenie Komitetu Rady Społecznej przy ODiSS w dniu 13 XII 1978 r.*, 3.
Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 8, *3. posiedzenie Komitetu Rady Społecznej przy ODiSS w dniu 13 XII 1978 r.*, 3.
Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 8, *4. posiedzenie Komitetu Rady Społecznej przy ODiSS w dniu 4 II 1979 r.*, 5.
Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 8, *4. posiedzenie Komitetu Rady Społecznej przy ODiSS w dniu 4 II 1979 r.*, 5.
Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 9, *4. posiedzenie Komitetu Rady Społecznej przy ODiSS w dniu 14 II 1979 r.*, 15–16.
Akta Janusza Zabłockiego, sygn. 99, *Lista członków – założycieli Stowarzyszenia Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej*, b.p.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
AIPN, sygn. 001102/1143, *Notatka służbowa z rozmowy z J. Zabłockim*, Warszawa 12 V 1975 r., 20.
AIPN, sygn. 0712/15, *Informacja od TW „Jarosławski" z dn. 24 IV 1975 r., Warszawa 24 IV 1975 r.*, 38.
AIPN, sygn. 0712/15, *Informacja spisana ze słów TW „Jarosławski", Warszawa 5 V 1975 r.*, 79–83.

Dokumenty publikowane:
Manifest Polityczny Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. Zatwierdzony przez Komitet Polityczny Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej 16 lipca 1976 r. w Rzymie. (1987). *Ład*, *30*(167), 8–9.

Wspomnienia, pamiętniki, relacje:
List Janusza Zabłockiego do Tomasza Sikorskiego, Warszawa 13 III 2012 r. [zbiory prywatne autora].
List Macieja Łętowskiego do Tomasza Sikorskiego z 27 VI 2022 r. [zbiory prywatne autora].
Łętowski, M. (2016). *Ostatnia dekada PRL. Zapiski dziennikarza z lat 1982–1991*. Lublin: Academicon.
Zabłocki, J. (2011). *Dzienniki*, t. 2: *1966–1975*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.
Zabłocki, J. (2013). *Dzienniki*, t. 3, cz. 1: *1976–1981*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.
Zabłocki, J. (2013). *Dzienniki*, t. 3, cz. 2: *1982–1986*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Prasa/publicystyka:
Autonomia społeczeństwa obywatelskiego. Z Franco Marinim, sekretarzem generalnym CISL (centrali Włoskich Chrześcijańskich Związków Zawodowych) rozmawia Ryszard Czarnecki. (1987). *Ład*, *24*(161), 3, 12.
Biuletin UCIP. (1978). *3*.

Broń nas Boże przed monopolem związkowym. Z Bolesławem Lachowskim, sekretarzem generalnym Związku Zawodowego Kadr w Belgijskiej Konfederacji Chrześcijańskich Związków Zawodowych rozmawia Jerzy Skwara. (1988). *Ład*, *4*(173), 3, 12.
Chadecja na horyzoncie. (27.10.1988). *Przegląd Wiadomości Agencyjnych*, *34*, 2.
Chelini, J. (1981.11.24). La nouvelle Pologne an 2. *Le Meridional*.
Chrześcijańska Demokracja wobec praw człowieka. Wystąpienie Konrada Sieniewicza, przedstawiciela Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej na posiedzeniu Komisji Praw Człowieka ONZ (16 II 1989 r.). (1988). *Ład*, *20*(189), 3.
Co katolicy mogą uczynić dla pokoju i współpracy w Europie? Międzynarodowa Konferencja katolików w Nieborowie. (1973). *Chrześcijanin w Świecie*, *26*.
Dialog i Współpraca. (1992.04). *25 lat ODiSS. Jednodniówka z okazji jubileuszu Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych*, 2–10.
„Dialog i Współpraca". Międzynarodowa konferencja w Częstochowie. (1981). *Ład*, *29*, 2.
Dlaczego jesteśmy chrześcijańskimi demokratami. Z Christianem Koutzinem, sekretarzem wykonawczym Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów i Markiem Bertrandem, sekretarzem generalnym Światowej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów rozmawia Maciej Łętowski. (1988). *Ład*, *29*(198), 1, 7.
Gaiotti de Biase, P. (1982). La Polonia tes della pace. *Appunti di Cultura e di Politica*, *1*.
Gość Niedzielny. (1978.06.11).
Il Populo. (1978.05.27; 1978.05.31).
Die Kleine Zeitung. (1978.06.4; 1978.06.6; 1978.06.8; 1978.06.14).
Koło Poselskie „Znak". Kronika. (1977). *Chrześcijanin w Świecie*, *53*, 118.
Kondziela, J. ks. (1979.09.9). Wychowanie dla pokoju. *Kierunki*, *36*.
Kongres Europejskiej Chrześcijańskiej Demokracji. (1989). *Ład*, *49*(270), 7.
Kronika PZKS. (1982). *Ład*, *65*, 7.
Kronika PZKS. (1982). *Ład*, *75*, 7.
Kronika PZKS. (1983). *Ład*, *107*, 7.
Kronika PZKS. (1983). *Ład*, *98*, 7.
La Croix. (1978.06.13; 1978.06.14).
Le Meridional. (1978.05.25; 1981.11.25; 1981.11.26; 1981.11.27).
Łętowski, M. M. (1977). IV Światowy Kongres Młodych Chrześcijańskich Demokratów. O budowę społeczeństwa wspólnotowego w nowym porządku świata. *Chrześcijanin w Świecie*, *52*, 107–110.
Łętowski, M. M. (1978). III Spotkanie Europejskie „Dialog i Współpraca". Chrześcijańska obecność w nowoczesnym społeczeństwie. *Chrześcijanin w Świecie*, *72*.
Łętowski, M. (1979). Wywiad z Christanem Koutzinem sekretarzem generalnym Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów. *Chrześcijanin w Świecie*, *82*, 79–82.
Łętowski, M. M. (1980). IV Spotkanie Europejskie „Dialog i Współpraca". Zadania chrześcijan na Wschodzie i Zachodzie, Paryż, 12–13 X 1979 r. *Chrześcijanin w Świecie*, *85*, 90–97.
Łętowski, M. M. (1981). „Dialog i Współpraca". Częstochowa '81. *Ład*, *30*, 1, 4–5.
Małachowski, A. (1982). Z życia PZKS. Idea w realizacji. Drugi rok działalności Ośrodka Katolicko-Społecznego Ziemi Śląskiej im. W. Korfantego. *Ład*, *47*, 7.

My chrześcijańscy demokraci… Z Flaminio Piccolim, przewodniczącym Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej rozmawia Janusz Zabłocki. (1987). *Ład*, *30*(167), 1.
Na kongresie europejskiej chadecji. Z doktorem Zygmuntem Drozdkiem, gościem Kongresu rozmawia Jerzy Skwara. (1988). *Ład*, *50*(219), 2.
Narducci, M. (1981.11.22). La Polonia nel dramma. *Il Popolo*.
Nowe Stowarzyszenie. (1988). *Ład*, *6*(175).
ODiSS. Kronika. (1979). *Chrześcijanin w Świecie*, *82*, 105.
Potin, J. (1981.11.19). Vers l'apparition diun vrai partii democratechretien. *La Corix*.
Powołanie Ośrodka nad Pokojem. (1979). *Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego „Znak"*, *4*, 8.
Powstał Chrześcijańsko-Demokratyczny Klub Myśli Politycznej. (1988). *Ład*, *41*(210), 2.
Przegląd Wiadomości Agencyjnych. (1988.12.6). *42*.
Reding, V. (1981.12.17). Seiltanz ohne Netz – Impressionen eines rezenten Polen – Besuch. *Luxemburger Wort*.
Rozwój osoby, społeczeństwa, narodu… Z Konradem Sieniewiczem, były wiceprzewodniczącym Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej rozmawia Ryszard Czarnecki. (1987). *Ład*, *21*(158), 3.
Sekretarz generalny Europejskiej Unii Młodych Chrześcijańskich Demokratów C. Koutzine na zaproszenie Koła Poselskiego „Znak". (1979). *Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego „Znak"*, *3*, 1.
Seminarium polsko-niemieckie na temat „Wychowanie dla pokoju jako przedmiot współdziałania między Polską a RFN", Lublin 15–17 II 1979 r. (1979). *Biuletyn Informacyjny Koła Poselskiego „Znak"*, *5*, 1–2.
Sieniewicz, K. (1990). Dialog i współpraca. *Ład*, *17*(291), 6.
Słowo Powszechne. (1978.05.28).
Uzyskaliście szacunek świata. Rozmowa z Rafaelem Calderą – przewodniczącym Unii Międzyparlamentarnej. (1981). *Ład*, *16–17*, 3.
Wizyta delegacji Międzynarodówki Chrześcijańsko-Demokratycznej w Polsce. (1987). *Ład*, *30*(167), 2.
Wutke, H. (1979). Wychowanie do pokoju jako przedmiot współdziałania między Polską a RFN. *Chrześcijanin w Świecie*, *82*, 67–79.
Z kontaktów międzynarodowych ODiSS. (1973). *Chrześcijanin w Świecie*, *26*, 118.
Z kontaktów międzynarodowych ODiSS. (1974). *Chrześcijanin w Świecie*, *30*, 119.
Z kontaktów międzynarodowych ODiSS. (1975). *Chrześcijanin w Świecie*, *35*, 117.
Z *prac ODiSS. Wizyty w ODiSS*. (1972). *Chrześcijanin w Świecie*, *18*, 104.
Z życia PZKS. (1983). *Ład*, *120*, 7.
Z życia PZKS. Katowice. (1983). *Ład*, *79*, 7.
Zabłocki, J. (1972.11.30). Per la conferenza europea della sicurezza e cooperazione. I cattolici polacchi e la pace dei popoli. *Il Populo* [przedruk w: *Chrześcijanin w Świecie*. (1972). *16*, 95–97].
Zabłocki, J. (1977). Polonia: nei principi cettolici la tutela dei dritti del uomo. *Prospettive nel mondo*, *11*.
Życie Warszawy. (1978.05.27).
II Spotkanie Europejskie „Dialog i Współpraca" w Brukseli. Przez współpracę europejską do lepszej jakości życia. (1975). *Chrześcijanin w Świecie*, *37*.

IV Spotkanie Europejskie „Dialog i Współpraca", Paryż, 12–13 X 1979 r. (1979). *Informator o pracach Koła „Znak"*, *8*, 5–6.

II. Opracowania:

Bale, T., Szczerbiak, A. (2008). Why is There No Christian Democracy in Poland – And Why Should We Care? *Party Politics*, *4*, 487–495.

Bojarowicz, T. (2012). Partie i ugrupowania chadeckie w Polsce po 1989 r. *Forum Politologiczne*, *14*, 295–315.

Bojarowicz, T. (2013). *Partie i ugrupowania prawicowe w Polsce po 1989 r.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Gołoś, M. (1999). Współczesne partie chadeckie w Polsce. W: E. Olszewski, K. Krzywicka (red.). *Chrześcijańska demokracja we współczesnym świecie* (ss. 251–262). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Łętowski, M. (2004). Chadecki „złoty róg". W: A. Kostarczyk (red.). *III Rzeczpospolita w trzydziestu odsłonach. Nadzieje i rozczarowania po 1989 roku* (ss. 435–450). Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki.

Łętowski, M. (2010). *Gdy lżyliśmy ustrój i godziliśmy w sojusze… Cenzura prasowa w PRL na przykładzie katolickiego tygodnika społecznego „Ład"*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Łętowski, M. (2022). *Narodziny demokracji. Od klubów do partii politycznych (1987–1989)*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Łyżwa, P. (2003). *Myśl polityczna chrześcijańskiej demokracji w III RP*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Majchrowski, J. M. (2003). Chadecja w III Rzeczypospolitej. *Znaki Naszych Czasów*, *5/6*, 103–120.

Marczewska-Rytko, M. (1999). Ruch chrześcijańsko-demokratyczny wobec wyzwań współczesności (koncepcje ideowo-programowe polskiej chadecji 1989–1998), W: E. Olszewski, K. Krzywicka (red.). *Chrześcijańska demokracja we współczesnym świecie* (ss. 263–276). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Orzełek, A. (2021). Katolicki tygodnik społeczny „Ład" wobec przemian ustrojowych w Polsce w latach 1988–1993. *Przegląd Nauk Historycznych*, *2*, 127–166.

Popławski, S. (1981). *Katolicko-społeczny ruch ODiSS. Powstanie, rozwój, program*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Politechniki Poznańskiej.

Popławski, S. (1984). *Katolicyzm społeczny w PRL. Społeczno-wyznaniowy ruch katolików świeckich związanych z ODiSS 1967–1980*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Politechniki Poznańskiej.

Rabiński, J. (2014). Emigracyjni liderzy Stronnictwa Pracy wobec rzeczywistości komunistycznej w Polsce. W: R. Ptaszyński, T. Sikorski (red.). *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice* (ss. 115–129). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Rabiński, J. (2013). Two Forms of Polish Christian Democracy 1945–1979: Under Communistic Regime and towards International Cooperation. Karol Popiel, Konstanty Turowski, Janusz Zabłocki, Konrad Sieniewicz. W: J. D. Durand (red.). *Christian Democrat Internationalism. Its Action in Europe and Worldwide from the post World War II until*

the 1990s, t. 2: *The Development (1945–1979). The Role of Parties, Movements, People* (ss. 253–264). Brussels: Wydawnictwo P.I.E. Peter Lang.

Rabiński, J. (2022). Polscy chadecy na emigracji. W: M. Siedziako, T. Sikorski (red.). *Nadzieje i rozczarowania. Środowiska katolików świeckich w Polsce (1944/1945–1956)* (ss. 257–278). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Rzeczkowska, E. (2021). *Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator 1939–1956*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Sieniewicz, K. (2006). Od Stronnictwa Pracy do Międzynarodówki Chadeckiej. W: E. Prządka (red.). *Świadectwa-Testimonianze*, t. 4: *Pro publico bono. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku* (ss. 201–236). Rzym: Wydawnictwo Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska.

Sikorski, T. (2014). Próby konsolidacji środowiska byłych działaczy Stronnictwa Pracy przed wyborami 1957 roku. W: S. Ligarski, M. Siedziako (red.). *Wybory i referenda w PRL w latach 1946–1989* (ss. 609–630). Szczecin: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie.

Sikorski, T. (2017). Proces odbudowy krajowego ruchu chrześcijańsko-demokratycznego u schyłku PRL (1986–1989). *Pamięć i Sprawiedliwość*, *2*(30), 203–226.

Sikorski, T. (2021a). Próby odbudowy legalnego stronnictwa chrześcijańsko-demokratycznego w PRL (1980–1983). W: R. Ptaszyński, T. Sikorski (red.). *„Satelici": „satelickie partie polityczne i organizacje społeczno-polityczne w Polsce (1944/45–1989)* (ss. 195–231). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

Sikorski, T. (2021b). *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Sikorski, T. (2022). *Wartości i rozdroża.* Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych oraz ś*rodowiska z nim związane (1967–1989)*. Szczecin [maszynopis].

Sikorski, T., Kulesza, M. (2015). *Sen o Kalopei. Ewangeliczny socjalizm Kazimierza Studentowicza*. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky.

Skibiński, P. (2017). Chadecja w PRL? Czy politycy katoliccy byli chrześcijańskimi demokratami? *Pamięć i Sprawiedliwość*, *2*(30), 154–178.

Sozańska, D. (2008). Czy mamy w Polsce chadecję? *Annales Academiae Poedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica. Folia*, *54*(2), 45–59.

Sozańska, D. (2009). Konkurenci czy partnerzy? Chrześcijańska demokracja i Kościół katolicki po 1989 r. W: G. Babiński, M. Kapiszewska (red.). *Zrozumieć współczesność. Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi w 75. rocznicę urodzin tom ten ofiarowują przyjaciele i uczniowie* (ss. 451–466). Kraków: Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Sozańska, D. (2011). *Chrześcijańska Demokracja w Polsce. Przyczyny słabości i szanse rozwoju*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Strzelecka, M. (2015). *Między minimalizmem a maksymalizmem. Dylematy ideowe Stanisława Stommy i Janusza Zabłockiego*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Tasak, A. (1999). *Koncepcje polityczne środowiska katolików świeckich skupionych wokół tygodnika „Ład" (w latach 1981–1989)*. Kraków: Akademia Pedagogiczna im. KEN w Krakowie [niepublikowana dysertacja doktorska].

Tasak, A. (2002). *Środowisko tygodnika „Ład" wobec wydarzeń lat osiemdziesiątych w Polsce*. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*, *1*.

Tasak, A. (2006). Postulowane zmiany systemu społeczno-politycznego w koncepcjach PZKS (1981–1989). Model przywództwa niezrealizowanego. W: A. K. Piasecki (red.). *Model przywództwa. Wymiar lokalny, krajowy, międzynarodowy*. Kraków: Wydawnictwo Profesja.

Tasak, A. (2013). Katolicy w świecie polityki w Polsce w latach 80. Strategia Polskiego Związku Katolicko-Społecznego. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*, *9*, 73–87.

Tasak, A. (2016). Miejsce i rola Polskiego Związku Katolicko-Społecznego w rzeczywistości społeczno-politycznej lat osiemdziesiątych w Polsce – problem opozycyjności koncesjonowanej. *Polityka i Społeczeństwo*, *1*(14), 123–141.

Tasak, A. (2020). Postulowany model wspólnoty oraz dobra wspólnego w publikacjach katolickiego tygodnika społecznego „Ład" w latach 1981–1984. *Polityka i Społeczeństwo*, *1*, 85–105.

Wichmanowski, M. (2008). Katolicka nauka społeczna w myśli politycznej wybranych ugrupowań prawicowych. W: E. Maj, A. Wójcik (red.). *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe* (ss. 37–60). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Widmański, K. (2002). *Geneza i działalność ODiSS w latach 1967–1995*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski [niepublikowana praca magisterska].

Zabłocki, J. (2001). *Odwagę łączyć z rozwagą – Polski Związek Katolicko-Społeczny w latach 1980–1983*. Lublin: Wydawnictwo Polskiego Związku Katolicko-Społecznego.

Ziętara, P. (2012). Strategia konia trojańskiego: aparat bezpieczeństwa PRL wobec emigracyjnego Stronnictwa Pracy. *Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989*, *1*(10), 325–365.